

Факултет Православни богословски

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

4/64

(Број захтева)

4.4.18.

(Датум)

ВНО Друштвено-хуманистичких наука

(Назив већа научне области коме се захтев упућује)

ЗАХТЕВ**за давање сагласности на извештај о урађеној докторској дисертацији
за кандидата на докторским студијама**

Молимо да, сходно члану 47. ст. 5. тач. 4. Статута Универзитета у Београду ("Гласник Универзитета", број 162/11-пречишћени текст, 167/12, 172/13 и 178/14), дате сагласност на извештај о урађеној докторској дисертацији:

КАНДИДАТ Вукашин (Драгослав) Милићевић
(име, име једног од родитеља и презиме)

студент докторских студија на студијском програму
теологија

пријавио је докторску дисертацију под називом:

„Аспекти проблема времена код Светог Максима Исповедника“

из научне области: Теологија

Универзитет је дана 13.5.2016. својим актом под бр. 03-412/3 дао сагласност на предлог теме докторске дисертације која је гласила:

„Аспекти проблема времена код Светог Максима Исповедника“

Комисија за оцену докторске дисертације образована је на седници одржаној 27.2.2018,

одлуком факултета под бр. 01-04-131/3, у саставу:

Име и презиме члана комисије	звање	научна област	Установа у којој је запослен
1. <u>др Игнатије Мидић</u>	<u>редовни професор</u>	<u>теологија</u>	<u>ПБФ</u>
2. <u>др Миланко Говедарица</u>	<u>ванредни професор</u>	<u>филозофија</u>	<u>УБ, Филозофски</u>
3. <u>др Александар Ђаковац</u>	<u>доцент</u>	<u>теологија</u>	<u>ПБФ</u>

Напомена: уколико је члан Комисије у пензији навести датум пензионисања.

Датум стављања извештаја Комисије и докторске дисертације на увид јавности **5.3.2018.**

Наставно-научно веће факултета прихватило је извештај Комисије за оцену докторске дисертације на седници одржаној дана 4.4.2018.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

- Прилог:
1. Одлука наставно-научног већа о усвајању извештаја комисије
 2. Извештај комисије о оцени докторске дисертације
 3. Примедбе дате у току стављања извештаја и докторске дисертације на увид јавности, уколико је таквих примедби било и мишљење комисије о примедбама
 4. Електронска верзија

На основу чл. 28. и чл. 67. Статута Православног Богословског факултета Универзитета у Београду, Наставно-научно веће Факултета на својој 7. Седници у школској 2017/2018, одржаној 4.4.2018. године, донело је следећу

Веће доноси
ОДЛУКУ

1. Прихвата се извештај Комисије за преглед и оцену докторске дисертације **докторанда Вукашина Милићевића** под насловом „**Аспекти проблема времена код Светог Максима Исповедника**“ у саставу: **др Владан Перишић**, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду, ментор; **др Миланко Говедарица**, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду; **др Александар Ђаковац**, доцент Православног богословског факултета Универзитета у Београду.
2. Задужује се Служба за студентска питања Факултета да предметни извештај са предлогом и потребном документацијом достави Већу научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду на сагласност.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Вукашин Милићевић предао је Већу пријаву за израду докторске дисертације, заведену под бр. 5/44, од 1.3.2016. године.

Дана 5.4.2016. Веће Факултета је прихватило извештај комисије за одобрење теме, а Веће научних области друштвено-хуманистичких наука је на својој седници 13.5.2016. дало сагласност на предлог теме докторске дисертације.

Кандидат је дана 20.2.2018. предао докторску дисертацију, заведену под бр. 4/29. Веће Факултета оформило је комисију за преглед и оцену докторске дисертације дана 27.2.2018. године, а комисија је поднела извештај Факултету, бр. 4/39, који је са радом стављен на увид јавности, дана 5.3.2018. године. Кандидат је објавио рад „A Contribution to the Understanding of the Mutual Definition of the Aeon and Time in Ambigua 10“, *Philotheos* 17 (2017), 66-71.

По разматрању поднетог извештаја, Наставно-научно веће Православног Богословског факултета Универзитета у Београду, донело је одлуку као у диспозитиву.

Доставити:

- Именованом
- Већу научне области УБ
- У досије
- Архиви

ДЕКАН

проф. др Предраг Пузовић

**НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ**

**РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ
СТРУЧНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ**

**АСПЕКТИ ПРОБЛЕМА ВРЕМЕНА КОД
СВ. МАКСИМА ИСПОВЕДНИКА**

ДОКТОРАНДА ВУКАШИНА МИЛИЋЕВИЋА

На седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној дана 27. фебруара 2018. године, изабрани су чланови Стручне комисије за преглед и оцену докторске дисертације Вукашина Милићевића, под насловом **АСПЕКТИ ПРОБЛЕМА ВРЕМЕНА КОД СВ. МАКСИМА ИСПОВЕДНИКА**. Веће научних области друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду дало је сагласност на предлог теме својом одлуком од 10. маја 2016. бр. 61206-2132/2-16. После читања дисертације и међусобног консултовања, комисија има част да Већу поднесе следећи Реферат.

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Вукашин Милићевић је рођен у Београду 25. септембра 1982. Основну школу и гимназију завршио је у Београду, након чега је септембра 2000. године уписао основне студије на Православном богословском факултету. Дипломирао је јула 2005. са просечном оценом 9,34. Мастер студије је завршио септембра 2010. на Филозофском факултету у Београду, на групи за Историју (ментор: проф. др Радивој Радић), са просечном оценом 10, одбраном рада са темом *Преговори монаха Јоасафа*

(Јована) Кантакузина и папског изасланика Павла о сазивању Васељенског сабора. Од 2012. ради на Православном богословском факултету као асистент Групе за систематско богословље.

2. Предмет и циљ истраживања

Међу списима Св. Максима не постоји систематска расправа о питању времена. Ипак, он се на много места осврће на проблем темпоралности. Садржај тих осврта је такав да се без сумње може закључити како су његови ставови у вези са овим проблемом веома добро промишљени. Такође, начин на који Св. Максим контекстуализује ове своје осврте, те њихова повезаност са другим кључним концептима чини у потпуности оправданим да се претпостави како је *теорија времена* интегрални део његовог система, те да ставови које износи нису последица пасивне рецепције теолошког и философског наслеђа. Поред тога, карактер Максимовог система је такав да бављење проблемом темпоралности постаје незаобилазно. У питању је христолошка синтеза космологије и антропологије из које се порађа једна дубоко хришћанска визија јединства постојања. Стога је основни предмет истраживања докторске дисертације *Аспекти проблема времена код Св. Максима* анализа одељака у којима Св. Максим директно реферише на проблем темпоралности, и то с обзиром на начин на који су они формално (појмовно) и садржински повезани са кључним топосима Максимовог система, као и с обзиром на начин на који Св. Максим усваја и контекстуализује хеленске философске темпоралне концепте, а све са циљем да се Максимова теорија времена реконструише у светлу његовог учења о стварању и спасењу. Кључно питање на које ово истраживање треба да понуди одговор гласи: узимајући у обзир теолошке и философске увиде Св. Максима, да ли се и у којем смислу о темпоралности може говорити као о суштинској карактеристици творевине? Такође, са овим је директно повезано и питање есхатолошког стања творевине с обзиром на њен темпорални карактер или пак карактер њене темпоралности.

3. Основне хипотезе

Кандидат је у уводу дисертације дефинисао неколико кључних хипотеза полазећи од којих креће у даље истраживање.

Најпре, он уочава како за *онтологију створеног* Св. Максима, а посебно за његово разумевање времена, суштински значај имају изворно стоички концепти дијастеме и дијастазе које Св. Максим усваја преко Оригена и Св. Григорија Ниског. Дакле, творевина је за Св. Максима *дијастатична* (димензионална) стварност, а аспект њене дијастатичности је и њена темпоралност.

Са друге стране, с обзиром да при одређењу есхатолошког стања творевине кључни значај има замисао *адијастатичности*, ово може да значи само да ће темпоралност творевине, као израз њене дијастатичности, бити превазиђена у есхатолошкој стварности. Следствено томе, кандидат сугерише да се она не може одредити као њена суштинска карактеристика у стриктном смислу будући да је природа бића за Св. Максима одређена њиховим логосом, тј. њиховим есхатолошким циљем.

Даље, како је Максимово виђење есхатолошког стања описано концептима свагдакрећућег мировања и мирујућег кретања, кандидат формулише другу хипотезу у вези са значењем ових, особито Максимових, термина. Тако, он сугерише како је овим појмовима описана пуноћа сједињења творевине са Творцем која искључује било какву разлику изражену у *дијастатичким* категоријама. Зато су ова два појма управо начин да се у потпуности порекне *дијастатичност* одређена античким појмовним паром, или *дијадом*, кретања и мировања. Следствено томе, када Св. Максим есхатолошко стање описује као мировање (*στάσις*), извесно је да се овај *неограничени* есхатолошки покој има разумети с обзиром на замисли свагдакрећућег мировања и мирујућег кретања. Зато се може рећи како у формалном смислу код Св. Максима појам *στάσις* има двоструко значење.

Трећа хипотеза тиче се управо ове двострукости значења *мировања* која је кључна за разумевање концепата којима Св. Максим директно одређује темпорално, а то су *време* и *век*. Кандидат полази од става да Св. Максим концепт века користи у темпоралном значењу, те да је дијада време-век повезана са дијадом покрет-мировање схваћеном у космолошком (*релативном*), а не есхатолошком (*апсолутном*) смислу.

Такође, карактеристичан начин на који Св. Максим разуме однос Творца и творевине чини неопходним да се смисао *онтолошке разлике*, којом је обухваћена и разлика између темпоралног и апсолутно атемпоралног, сагледа у перспективи континуитета, пре неголи дисконтинуитета, нарочито с обзиром на за Максима уистину централну замисао *Тајне Христове*.

Христово условљена потпуна међузависност космологије и антропологије нужно води есхатолошкој визији у којој замисао свеопштег спасења мора имати важно место. Претпостављајући да је Св. Максим у вези са овим питањем амбивалентан, кандидат жели да испита да ли је, полазећи од његових увида, могуће раздвојити оно антрополошко и космолошко зло, те да ли је и како могуће да коначни нестанак једног не значи и нестанак другог.

4. Кратак приказ садржаја дисертације

Након сажетка на српском и енглеском језику и прегледног садржаја, кандидат најпре даје најопштији богословски оквир разматрања проблема времена

указујући да је хришћанско учење о стварању готово исто што и хришћанско учење о времену. Ипак, ово не значи да се питање времена може свести у границе космологије, пошто нам хришћанско учење о стварању, колико о творевини, говори и о Творцу који је свет створио са одређеним циљем. Тај циљ је заједница са њим која подразумева да створено постоји на начин на који Творац постоји, што значи да се свака одредница садашњег начина постојања којом се творевина разликује од Творца, па тако и темпоралност, може разумети само у динамичким категоријама, тј. у перспективи сопственога превазилажења.

У наставку *Увода*, кандидат, следећи резултате новијих истраживања, даје приказ хронологије живота и списатељског рада Св. Максима и указује на значај који он има у предању и за савремену богословску мисао. Након тога, кандидат представља методолошка начела истраживања и даје кратак приказ кључних до сада објављених радова који се директно баве проблемом темпоралности код Св. Максима. На крају *Увода*, кандидат формулише кључно питање истраживања и хипотезе од којих полази.

Након *Увода*, дисертација садржи две велике и веома разуђене целине које указују на два кључна аспекта проблема времена код Св. Максима: космолошки и христолошки. У поглављу *2.1. Онтологија створеног*, кандидат анализира значење појмова које одређује као кључне, а то су појмови дијастеме и дијастазе. Кандидат указује да ови појмови означавају *дефицит бића* творевине у односу на Творца, те да се, узимајући у обзир есхатолошку перспективу сједињења творевине са Творцем која значи достизање пуноће бића, њихово значење може одредити као негативно (потпоглавље *2.1.1. Творевина као дијастатичка стварност*). У изузетно обимној напомени, кандидат, у прилог реченом, указује да појмови свагдакрећућег мировања и мирујућег кретања, којима Св. Максим описује есхатолошко стање, означавају пуни карактер превазилажење сваке ограничености, тј. дијастатичности творевине, те да их Св. Максим развија директно на темељу концепта *епектазе* Св. Григорија Ниског. С обзиром да је за Максимово усвајање концепата дијастеме и дијастазе кључни значај имала њихова богословска контекстуализација код Св. Григорија Ниског, кандидат у наставку даје темељан приказ Григоријевих увида који садржи и два веома обимна осврта на изворно значење појма дијастеме код стоика, те на његову апропријацију код Оригена, полазећи од које Св. Григорије Ниски гради своје аргументе (потпоглавље *2.1.1.1*). Закључак је да се код Св. Григорија Ниског дијастатичност творевине односи на све аспекте њеног постојања, али да, упркос томе, она није њена *првобитна* карактеристика, односно, није у складу са Творчевом изворном намером која ће бити остварена у есхатолошком стању. *Контрадикцију* коју су са овим у вези уочили истраживачи мисли Св. Григорија, кандидат убедљиво разрешава позивањем на Григоријеву добро познату тезу о двоструком стварању. У потпоглављу *2.1.1.2. Дијастатичност творевине код Св. Максима*, кандидат најпре

темељно анализира примере различите употребе концепата дијастеме и дијастазе код Св. Максима, након чега показује да *дијастатички појмовни сплет* код Св. Максима увек има негативно значење. Наиме, стање одређено дијастатичким категоријама, будући да представља одступање од оног предвиђеног првобитном, тј. изворном, божанском намером представља стање пада и може се повезати, у складу са идејама Св. Григорија које Св. Максим директно усваја, само са *другим стварањем*. Ово код Св. Максима нарочитог израза налази у његовој тези о паду *заједно са постанком*. Такође, кандидат уочава како код Св. Максима концепт адијастатичности, којим је означено превазилажење дијастатичности као реалности поделе, не значи и укидање разлике. У том смислу, кандидат повлачи паралелу између адијастатичности јединства ипостаси Тројице, као и божанске и човечанске природе у ипостаси Сина Божјег, са адијастатичношћу есхатолошког јединства Творца и творевине. Овој *тријадолошко-христорошкој аналогiji* кандидат се као кључној враћа на више места у дисертацији.

Аргументација коју кандидат представља у поглављу о дијастатичности творевине базирана је на директној и темељној интерпретацији извора и представља убедљиво образлагање прве истраживачке хипотезе.

У поглављу 2.2. кандидат посвећује посебну пажњу Максимовом концепту кретање чији су централни значај за његову онтологију створеног истраживачи нарочито препознали. Тако, следећи увиде Фон Балтазара, кандидат указује на суштинску повезаност Максимове замисли кретања са концептом дијастатичности коју даље разрађује. Даље, он показује како код Св. Максима концепт кретања има шире значење које покрива све оно што је условљено дијастатичношћу, тј. подељеношћу, творевине. Следећи увиде из претходног поглавља, кандидат закључује, постављајући разматрање у широки оквир Максимове космологије одређен тријадом $\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\sigma\iota\varsigma\text{-}\kappa\acute{\iota}\nu\eta\sigma\iota\varsigma\text{-}\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\iota\varsigma$, да $\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\sigma\iota\varsigma$ и $\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\iota\varsigma$ створеног имају апсолутно значење, док $\kappa\acute{\iota}\nu\eta\sigma\iota\varsigma$ означава начин који је Творац определио као пут превазилажења расцепа и распона између начела и циља бића створеног до којег је дошло с обзиром на пад *заједно са постанком*. У том смислу, кретање не опредељује биће створеног у апсолутном смислу, нити је оно, као садашњи начин постојања створеног, одређено првобитном божанском намером у складу са чим оно не може бити ни оно чиме је одређено створено у његовом коначном, из садашње перспективе, есхатолошком стању, на шта тријада $\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\sigma\iota\varsigma\text{-}\kappa\acute{\iota}\nu\eta\sigma\iota\varsigma\text{-}\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\iota\varsigma$ веома директно указује. Но, без обзира на ово, кретање се може и мора разумети као последица *интервенције* Творца до које је дошло с обзиром на пад *заједно са постанком*, што у коначном резултира тиме да оно не може бити ван перспективе начела и бића створеног. Отуда је оно у коначном вид спасавајућег дејства Творца, те се ни на који начин не може напросто ограничити или одредити искључиво категоријама палости.

На овај закључак се директно надовезује теза коју кандидат образлаже у поглављу 2.2.1. *Кретање као трпљење*. Наиме, Максимов концепт *трпљења* (πάθος) омогућава да се између онога што је у складу са првобитном божанском намером и божанске интервенције с обзиром на пад *заједно са постанком* успостави континуитет. Притом, кандидат скреће пажњу да је кључно не заборавити како за Св. Максима, као и за Св. Григорија, *првобитно* стање заправо има заправо есхатолошко значење. Полазећи од тога, он закључује како између стварања (покретања), кретања ка циљу и његовог достизања, тј. обожења (мировања) постоји континуитет. И стварање и обожење за твар су трпљење, тј. и једно и друго је плод нествореног дејства Божјег. Не само *надприродно* будуће стање, већ и садашње *природно* стање покрета ка будућем, стварност је учешћа у том дејству. У том смислу се може рећи да је у својој основи само постојање створеног *нестворено*. Да би показао како ово не значи укидање разлике између нествореног и створеног, кандидат се поново позива на поменути тријадолошко-христолошку аналогију. Даље, он закључује како разлика која се може успоставити између природног и надприродног није разлика по суштини, већ степену, или пак *начину присуства*. Надприродно представља пуноћу природног, пуно присуство Творца, који је *живот твари*, у самој твари (παρουσία). По аналогији, на исти начин је могуће разумети однос између стварности живота као покрета и будућег истинског живота као починка. Тако, однос кретања и мировања треба разумети као однос *релативне* међусобне искључивости и иманентне *укључивости*, са чим у вези је директно и проблем концепата свагдакрећућег мировања и мирујућег кретања чијој детаљнијој анализи се кандидат враћа даље у тексту. У наставку, кандидат тезу о континуитету разматра у контексту друге кључне тријаде Св. Максима, тријаде бића, добробића и свагдабића, одређујући овај континуитет као *благодатни*. С обзиром на ову тврдњу, кандидат налази за неопходно да посебно постави питање значења фразе *по благодати* код Св. Максима. Кључ за његово разрешење налази у начину на који Св. Максим користи ову фразу у контексту христологије. Тако, *закон благодати* је концепт којим Св. Максим Исповедник директно описује христолошки догмат. Даље, кандидат наглашава како се изрази *по природи* и *по благодати* у контексту христологије пре могу разумети као аналошки, него ли као међусобно искључиви. Наиме, *по благодати* није оно што напросто није *по природи*; управо супротно, по благодати је исто што и по природи, само на другачији начин. У прилог овој тези кандидат кандидат као кључну наводи мисао Св. Максима да је Син Божји постао човек *да нас у толикој мери обожу по благодати, у коликој је сам по домостроју постао човек по природи* (стр. 63-64).

У наставку, кандидат посебну пажњу посвећује већ помињаним концептима свагдакрећућег мировања и мирујућег кретања (ἀεκίνητος στάσις, στάσιμος κίνησις). Не доводећи у питање аутентичност начина на који Св. Максим контекстуализује ове концепте у оквир свог богословско-философског система, те

његову укореееност у патристичком наслеђу, кандидат наглашава како он то чини у складу са веома јасним теоријским увидима који су настали у хеленским философским традицијама, пре свих новоплатоновској. Како би ово образложио, кандидат на веома убедљив и сугестиван начин развија запажања ранијих истраживача повезујући ове Максимове концепте са Плотиновим увидима о томе да Апсолут, односно *Век*, трансцендира одређење категоријама не само покрета, већ и мировања, те новоплатоновских аутора у вези са дијастемом покрета и мировања, закључујући да Св. Максим есхатолошко стање означава *контрадикторним* концептима ἀεκίνητος στάσις и στάσιμος κίνησις како би указао да је стање адијастатичног јединства свега у Апсолуту изван контрадикција које се очитују у свету одређеном *дијадам* покрета и мировања.

Будући да се на више места користио концептима монаде, дијаде и тријаде, кандидат им посвећује посебну пажњу у оквиру потпоглавља 2.2.3. означеног као *додатак*. Он указује да је употреба концепата монаде и дијаде сасвим на линији употребе дијастатичког појмовног сплета са циљем да се означи разлика између творца и творевине, тако да је појмовни пар монада-дијада у потпуности аналоган пару адијастатично-дијастатично. Такође, Максимово инсистирање на ненумеричком карактеру Монаде успоставља логички основ за поистовећење овако мишљене Монаде са божанском Тријадам. С обзиром на овај аспект, кандидат анализира текстове у којима се Св. Максим непосредно бави овим питањем и закључује да се у краћем Максимова тријадологија може сажети тврђењем да је Бог један зато што је Тројица и, обратно, да је Тројица зато што је један, тј. да је божанском Монадом означено јединство Свете Тројице.

У другом додатку 2.2.4. кандидат проблематизује општеприхваћене ставове у вези са односом Св. Максима према оригенистичком предању. Он не доводи у питање тезу да је Максимова критичка интеракција са оригенизмом била изузетно плодносна и у много чему одлучујућа за формирање његовог система. Ипак, он сматра да питање карактера Максимовог односа према директно Оригеновој мисли остаје отворено. Оваква тврдња се, према кандидату, не односи на формалну страну, тј. на питање да ли је Максим и колико могао да чита изворна Оригенова дела, већ концептуалну. Кандидат скреће пажњу да је већини истраживача промакла Максимова фундаментална концептуална блискост са Оригеном која постоји или опстаје и у случају концепата који су углавном перципирани као линије разилажења између њега и оригенизма. Премда се у своме тврђењу кандидат ограничава истичући да је за коначан став у вези са овим увидима неопходно даље истраживање, његова солидно поткрепљена аргументација иде у прилог тези да се, критикујући *оригенизам*, Св. Максим *враћа* позицијама које су ближе самоме Оригену.

Образлагању значења директно темпоралних концепата посвећено је потпоглавље 2.3 *Аспекти темпоралног*. Кандидат је овде концентрисан на значење

два кључна појма у том смислу, концепте времена и века. Најпре, дајући темељни приказ њиховог значења код кључних аутора који су претходили Св. Максиму, кандидат указује да ови појмови код Св. Максима имају недвосмислено темпорално значење. Време и век означавају два аспекта темпоралне стварности који се, на трагу новоплатоновских увида о дијастеми покрета и дијастеми мировања, могу означити као покретни и непокретни. Упориште за овакву тврдњу кандидат налази у веома успешној интерпретацији кључног текста из *Десете амбигве* који назива узајамном дефиницијом времена и века. Кандидат овај текст интерпретира полазећи од аналогне Максимове дефиниције монаде и миријаде, те Проклових концепција надкосмичког и унутаркосмичког времена. Век тако представља *обједињени*, и у том смислу *непокретни* вид темпоралне стварности, при чему није у питању апсолутна непокретност у онтолошком смислу која се не може мислити мимо сингуларности Апсолута. Целосност и јединственост века о којима је овде реч не постоје мимо покрета од почетка ка крају, покрета *којега* су управо целосност и јединственост. Но, такође, ни овај покрет није замислив мимо перспективе своје изворне и коначне целосности и јединствености, своје *непокретности*, будући да се сваки покрет читује с обзиром на нешто непокретно.

У другој великој целини која је означена као поглавље бр. 3 кандидат се бави христолошким аспектима проблема времена. Он, на трагу ранијих увида, најпре указује како је христологија кључ целокупне Максимове мисли. Кандидат велику пажњу посвећује Максимовом концепту *Тајне Христове*. Он истиче да Св. Максим реалност у целокупности посматра као мистерију јединства чије је име Христос. Тајна Христова је тако пре свега мистерија сједињења Бога и човека у ипостаси Сина Божјег. Но, ова визија јединства се не може свести на границе људске природе, тј. само на питање односа Бога и човека. Насупрот томе, Тајном Христовом обухваћена је свеукупност постојања у апсолутном смислу. С обзиром на проблем темпоралности, кандидат истиче како су све контрадикције којима је означено темпорално управо у Христу превазиђене, због чега Св. Максим истиче како је *Тајна Христова* граница или крај времена и векова. Следствено томе, он ову тајну описује у *адијастатичким* категоријама, и то како када је у питању начин сједињења божанске и човечанске природе у ипостаси Сина Божјег, тако и када је у питању начин сједињења свега у Христу. С обзиром на проблем темпоралности, кандидат нарочито скреће пажњу на то да Св. Максим Тајну Христову одређује у апсолутно атемпоралним категоријама. Он тако каже да *Тајна Христова* претходи стварању, и то да претходи *ὑπεράλειρον καὶ ἀλειράκις ἀλειρώς*. Како је безграничност о којој је овде реч безграничност самог божанског живота, следи да *претхођење* означава апсолутно атемпоралну стварност. С обзиром на ово, кандидат поставља питање како је онда могуће мислити о Тајни Христовој, која је реалност јединства нествореног и створеног, *безвременог и временског*, у апсолутно атемпоралним категоријама? Одговор на ово питање

кандидат настоји да да образлажући Максимово учење о логосима. Наиме, Божји творачки логоси и њихов идентитет у Богу Логосу су оно што обједињује његову творевину и чини њену онтолошку структуру. Следствено томе, о претпостојању, тј. атемпоралности, Тајне Христове треба мислити управо с обзиром на идентитет логоса бића и Бога Логоса. Да ово јединство има недвосмислено христолошко значење, кандидат настоји да покаже анализирајући кључне одељке из Максимове *Десете амбигве*: разматрање односа природног и писаног закона и созерцања о Мелхиседеку. Ова Максимова разматрања веома јасно показују како за њега било какво, не само одвајање, већ и разликовање предвечног Логоса и оваплоћеног Сина Божјег, не могу да имају смисла. Но, како објаснити то да, полазећи од ових увида, Тајна Христова практично претходи оваплоћењу у историјском смислу? Одговор на ово питање кандидат настоји да нађе на трагу више пута помињане тријадолошко-христолошке аналогije. Полазећи од овог мотива, кандидат тврди, могуће је разумети зашто, како на нивоу форме (тј. термилошког апарата), тако и на нивоу значења, постоји подударност у начину на који Св. Максим описује реалности унутартројичних односа и односа створеног и нествореног у Тајни Христовој, како када је у питању оно *изрециво* (чињеница јединства и разлика), тако и када је у питању оно *неизрециво* (њихова природа). Кандидат закључује како је јединство унутартројичног живота заправо живот који Бог у Христу дарује творевини, због чега начин на који се творевина у Христу односи према Богу кореспондира начину на који се међу собом односе ипостаси Тројице. Управо се ово даривање унутартројичног живота огледа кроз динамику идентитета логоса бића и Бога Логоса. Ово је разлог због којег Св. Максим каже како Тајна Христова постоји *пре векова*; она је атемпорална у апсолутном смислу, будући да је она ништа друго доли тајна јединства живота који је Бог Тројица. Са друге стране, она је и чињеница учешћа и начин учешћа творевине у томе животу који за њу значи само њено постојање. Јединство Бога и човека, нествореног и створеног, у том смислу је *већ* садржано у јединству живота Тројичног Бога који *ὑπεράλειρον καὶ ἀλειράκις ἀλείρων* претходи вековима. Овоме животу учешће творевине ништа не придодаје, будући да се ономе што је безгранично ништа и не може придодати. Зато Св. Максим и инсистира на томе да је Тајна Христова *оно због чега је све, а оно само је ни због чега*. Са друге стране, ово учешће творевине у јединству живота Тројичног Бога *придодаје* живот творевини, будући да она без њега не постоји, јер је оно само њено постојање. А пошто је творевина тело, учешће у *бестелесном* животу Бога за њу увек значи и јесте учешће у *Телу Христовом*, кандидат закључује.

Такође, смисао историјског догађаја оваплоћења кандидат настоји да објасни образлажући Максимове концепте систоле дијастоле. Тако, када је у питању догађај оваплоћења у историјском смислу, он представља тачку пресека дијастоле и систоле Логоса. Ипак, кандидат указује како се *стварност* оваплоћења не може

ограничити само на овај догађај. Тако, он каже како се може без задршке рећи да оваплоћење започиње стварањем, будући да њиме започиње *дијастола* Логоса. Историјско оваплоћење Логоса заправо је крајња граница његове *дијастоле* која означава њену пуноћу. Након овога следи сажимање, односно усхођење творевине ка Творцу.

Потпоглавље 3.3. *Тајна Христова и питање свеопштег спасења* кандидат посвећује разматрању веома важног питања смисла који код Максима има оригеновско-григоријевски концепт апокатастазе. Кандидат најпре даје темељни приказ Григоријевог схватања спасења којим показује како је поистовећење апокатастазе и свеопштег спасења код Св. Григорија у потпуности утемељено у христологији, те да је суштински повезано са најважнијим тачкама његове антропологије (учење о слободи и врлини). Када је у питању Св. Максим, кандидат аргументовано заузима балансиран став. Наиме, он најпре показује да Св. Максим, по свему судећи, не поистовећује концепте апокатастазе и свеопштег спасења. Ипак, кандидат такође показује како је овакав став Св. Максима тешко одржив с обзиром на његове кључне идеје које у фундаменталном смислу кореспондирају Григоријевим, што се нарочито односи на потпуно христолошки осмишљену антропологију и место које *човек по Христу* има у творевини.

Потпоглавље 3.3.4. *Тајна Христова као Црква* посвећено је Максимовој светотајинској еклисиологији која је изложена у његовој *Мистагогији*. Кандидат указује да је код Св. Максима Црквом одређен начин оприсутњења Тајне Христове у сваком од њених аспеката. Када је у питању проблем темпоралности, може се рећи како овако схваћена Црква, у перспективи свога потпунога поистовећења са Тајном Христовом, свој идентитет, тј. своју *истину* којом је одређено и свако њено деловање, може наћи само полазећи од чињенице да су у мистерији адијастатичног јединства Творца и творевине превазиђена сва ограничења дијастатичког света. Зато Црква, кандидат скреће пажњу, сасвим у складу са новозаветним и ранохришћанским еклисиолошким мотивима, уколико је уистину Црква, није и не може бити од *овога света*, света поделе. С обзиром на ту *оностраност* Цркве, чије је значење из перспективе историје есхатолошко, може се рећи како је Црква *једна*, како је идентитет Цркве њено јединство, и то јединство које трансцендира ограничења како у просторном, тако и у временском смислу.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Тема ове докторске дисертације показала се као веома сложена и захтевна и потребовала је детаљну анализу многих историјских, богословских и философских аспеката и последица, па су због тога и резултати и научни допринос вишеструки. Кандидат је, при анализи дела Св. Максима Исповедника, успео да дође

до нових и оригиналних увида, који бацају ново светло на теолошки аспект схватања времена, као и на залеђе, али и последице таквих схватања. Кандидат је такође успео да докаже хипотезе које је поставио, и да покаже њихову релевантност за разумевање мисли Св. Максима Исповедника. Допринос ове дисертације се огледа и у критичком испитивању савремених научних достигнућа у интерпретацији мисли св. Максима Исповедника, као и у општем разумевању аутентичног теолошког значења појма времена, пре свега у контексту христологије. На тај начин дисертација значајно доприноси и продубљивању схватања кључних аспеката хришћанске теологије, што пружа добру основу за даља интердисциплинарна истраживања.

6. Закључак

Докторска дисертација Вукашина Милићевића под насловом **АСПЕКТИ ПРОБЛЕМА ВРЕМЕНА КОД СВ. МАКСИМА ИСПОВЕДНИКА** урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је оригинално и самостално научно дело. Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава научне нормативе докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

Чланови комисије за преглед и оцену дисертације:

1. _____
проф. др Игнатије Мидић, (Православни богословски факултет
Универзитета у Београду)

2. _____
проф. др Миланко Говедарица (Филозофски факултет
Универзитета у Београду)

3. _____
доц. др Александар Ђаковац, (Православни богословски факултет
Универзитета у Београду)

У Београду,2018.

